

■ ■ ■ UTÓSZÓ ■

Tizenhárom élet, tizenhárom sors: mi bennük a közös, és mi a különböző? Honnan jöttek, milyen családi környezetben nevelődtek, milyen anyagi körülmények között? Milyen iskolákba jártak, milyen képeztést szereztek? Ezek azok a tényezők, amelyek, mint az interjúból láthattuk, teljes mértékben megkülönböztetik őket egymástól. Most azt vizsgáljuk meg, mi volt közös a sorsukban: a társadalmi-történelmi helyzet, meg az, hogy az e keretben kisebbségi helyzetben élő vajdasági magyarsághoz, annak történelméhez, intézményeihez kötődtek életük döntő mozzanatai. És ami szintén lényeges lehet: nagyjából azonos volt a visszaemlékezés időpontja is.

Végül azt vizsgáljuk meg, hogy milyen volt a viszonyuk a vajdasági magyarsághoz. Ehhez először arra a kérdésre keressük a választ, hogy a magukról e kötetben valló személyeket tekinthetjük-e a vajdasági magyarság elitjéhez tartozónak, hogy e közösségnek volt-e saját elitje, és hogy – végső soron – mi is az, mennyire közösség az, amit általában vajdasági magyarságnak nevezünk. Kik vagyunk mi? Talán közelebb jutunk a válaszhoz, ha többet tudunk arról, hogy kik voltak ők.

A kötetben szereplő interjúk 1980 és 1988 között készültek, tehát a társadalmi viszonyok szempontjából egy jól behatárolható időszakban. Tito 1980-ban meghalt, a bomlás jelei egyre láthatóbbá váltak, de Kardelj még megpróbálkozott egy újabb reformkísérlettel 1983-ban, amikor meghirdették a „gazdaságszilárdítás hosszú távú programját”. 1986-ban egy elítélő cikk keretében már a sajtóban is megjelentek részletek¹⁰⁷ a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Memorandumából,¹⁰⁸ amely Szerbia és a szerb nemzet Jugoszlávián belüli egyenlőtlen helyzetét sérelmezte, de Slobodan Milošević még nem szilárdította meg hatalmát Szerbiában. Érezhető volt a feszültség, de még nem volt háború. Most, utólag visszatekintve arra a korra, csak csodálkozni lehet, hogy mennyire nem éreztük, mi vár ránk.

¹⁰⁷ Aleksandar Đukanović: Ponuda beznada. *Večernje novosti*, 1986. szeptember 24.

¹⁰⁸ A Memorandum teljes szövegét lásd Kosta Mihailović – Vasilije Krestić: *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Answers To Criticisms*. Published on the decision of the Presidency of the Serbian Academy of Sciences and Arts, of April 23, 1993. Editor: Academician Miroslav Pantic, Secretary General of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Belgrade, 1995.; magyarul: *Részletek az SZTMA Memorandumából. Pro Minoritate*, 1999. tél.

Pedig beszélgetőtársaim akkor már sokat megélt emberek voltak. Közülük a legkorábban Herceg János született, 1909-ben, és ő volt a legidősebb az interjú készítésének időpontjában is: 75 éves. Születési év szerint őt követte Komáromi József Sándor (1911), Nagy Sándor, Kovács Sztrikó Zoltán és Dudás Kálmán (1912), majd Steinitz Tibor (1913). Mindannyian 70 körül jártak, amikor elmeséltem velük életútjukat, akárcsak a náluk valamivel fiatalabb, 1916-ban született Sóti Pál. Hatvanas éveinek közepén járt az 1918-ban született Zvertyel Antal (költői nevén Zákány Antal) és az 1919-es születésű Brindza Károly, míg az utóbbival egykorú Glaug Jánossal (Galamb János néven közölte verseit) 61 éves korában beszélgettem.

Már nyugdíjas volt az 1920-as születésű Olajos Mihály, és a nála egy évvel fiatalabb Szelei István is, amikor megkerestem őket. A kötetben szereplő interjúk alanyai közül Rehák László (1922) volt a legfiatalabb, még aktív volt több téren is az interjúkészítés időszakában (1985).

Sokszor úgy éreztem, az utolsó pillanatban kerestem meg némely embert. Komáromi József Sándor és Dudás Kálmán két évvel, Kovács Sztrikó Zoltán és Zvertyel Antal három évvel az interjú után meghalt. Azt hiszem, mindannyian úgy érezték, hogy egy ilyen hosszabb visszatekintő beszélgetés saját maguk számára is alkalom az összezésre.

Lássuk most, milyen volt az a társadalmi-történelmi keret, amelyben ezek az emberek éltek.

A második vagy szocialista Jugoszlávia fennállásának egész ideje alatt (1945–1990) válságban volt. Mesterségesen, külső körülmények befolyása alatt létrehozott képződményről lévén szó, folyton reformokkal, átszervezésekkel, módosításokkal és helyreállításokkal küszködött. A hatalmas elit, Titóval az élen, minden válságot csak úgy tudott megoldani, hogy egy másikba, újabba menekült, ami mint általában kiderült, még súlyosabb következményekkel járt. Alapvetően mégis megkülönböztethető a konstrukció és a dekonstrukció időszaka. A folyamatra különböző aspektusokból tekintve a kettő között természetesen nem húzható meg egyértelmű választóvonal, de az átmenet az 1962 és 1968 közötti évekre tehető.

A konstituálódás/konstrukció időszakát ugyancsak két részre oszthatjuk. 1944-től 1950-ig tartott a szovjet típusú államszocialista adminisztratív tervezőgazdálkodás, 1950-től¹⁰⁹ 1965-ig pedig a munkásönigazgatás

¹⁰⁹ Az 1950. június 26-án elfogadott *Törvény a munkásönigazgatásról* az önigazgatás rendszerét még csak a termelővállalatokban megalakított munkástanácsok működésére korlátozta.

bevezetésének kísérlete. E két periódus között is megjelölhetünk egy átmeneti időszakot (1948–1953), amelynek kezdete a Tájékoztató Iroda¹¹⁰ határozatának nyilvánosságra hozásával, a vége pedig az öngazgatás alkotmánytörvénybe iktatásával¹¹¹ határozható meg.

A háború befejeztével a győztes hatalmi elit a szovjet típusú totalitáris rendszer kiépítéséhez kezdett. Az első években a lehetséges ellenfelekkel való leszámolásban több százezer embert öltek meg, és nemcsak a gyáratok meg a nagybirtokokat államosították, hanem a középosztályt és a parasztságot is megfosztották anyagi önállóságától. Az 1946-ban meghozott alkotmány¹¹² szovjet mintára készült. Az 1948-ban kirobbant Tito–Sztálin konfliktusnak¹¹³ nem ideológiai, hanem hatalmi alapja volt: miközben Sztálin a Balkánra is ki akarta terjeszteni hegemoniáját, addig Tito a Balkáni Szövetség létrehozásával a térséget saját dominanciája alá akarta vonni. Titónak e törekvése nem járt sikerrel, de Jugoszláviát megtartotta a szovjet tömbön kívül. Ezt a Nyugat már magában is nemcsak gazdaságilag, hanem katonailag is támogató törekvésnek

¹¹⁰ A Kommunisták és Munkáspártok Tájékoztató Irodáját 1947-ben hozták létre Lengyelországban szovjet irányítással a hidegháború eszközeként. 1948 és 1953 között Sztálin kizárólag a Tito elleni politikai nyomásgyakorlás eszközeként használta. Utolsó, titkos ülését 1953-ban, Sztálin halála után tartotta. Hivatalosan 1956-ban oszlatták fel.

¹¹¹ Az 1953. január 13-án kikiáltott *Alkotmánytörvény a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság társadalmi és politikai berendezésének alapjairól és a szövetségi hatalmi szervekről* (Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 3, 14. január 1953.) a társadalmi tulajdont és az öngazgatást a társadalmi és politikai berendezés egészének alapjává tette.

¹¹² Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, 1. február 1946.

¹¹³ Tito már a háború előtt is fenntartásokkal kezelte a JKP-n belüli szovjet befolyást, de a világ első szovjet államának mozgósító ereje miatt az utolsó pillanatig kerülte a konfliktus nyilvánosságra hozását. Jugoszlávia lakossága, és a szélesebb párttagság is csak akkor értesült a konfliktusról, amikor a jugoszláviai lapok 1948. június 30-án közölték a Tájékoztató Iroda határozatát és a JKP KB válaszát. Az esemény váratlansága is hozzájárult ahhoz, hogy amikor minden párttagnak nyilatkoznia kellett a konfliktusról, sokan foglaltak állást Sztálin mellett Tito ellenében. Emiatt mintegy 55 ezer embert zártak börtönbe vagy internáltak, és Tito a konfliktust a saját belső ellenzékével való radikális leszámolásra használta fel. Lásd Berislav Jandrić: Nacionalna i socijalna struktura ibeovaca na Golom otoku 1949.–1952. *Časopis za suvremenu povijest*, 1993. 2–3. sz. 183–202.

tartotta,¹¹⁴ amikor pedig Tito az el nem kötelezettség¹¹⁵ mozgalma révén más fejlődő országokat is kivont a szovjet befolyás alól, az Egyesült Államok – függetlenül diktatórikus berendezésétől – folytatta Jugoszlávia gazdasági támogatását.

A bomlás/dekonstrukció időszakának két része közül az első (1965–1974) a föderalizálódás, a második (1974–1990) a konföderalizálódás időszaka. Itt világos volt a töréspont, az 1965. évi gazdasági reformtól¹¹⁶ az események logikusan vezettek az 1974-es alkotmányok¹¹⁷ meghozataláig. A szövetségi alkotmány kimondta, hogy az alkotmányt csak a köztársaságok és a tartományok egyetértésével lehet módosítani. A tartományok hatáskörét sok lényeges kérdésben kiegyenlítette a köztársaságokéval. Bevezette a küldöttrendszert, ami a képviselők imperatív mandátumát jelentette. A gazdasági rendszer alapjává pedig a munka szabad társításának elvét tette meg. Ez az elképzelés szerint az öngazgatás úgy teljesíthető ki, ha a munkásosztály, amely a társultmunka-alapszervezetekben (az önálló jövedelemteremtés legkisebb egységeiben) társítja munkáját, rendelkezik a bővített újratermelés egészével, és öngazgatási megegye-

■

¹¹⁴ Zoran Podobnik: *Politika Sjedinjenih Američkih Država prema Republici Hrvatskoj u razdoblju od 1991. do 1995.* Magistarski rad. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2005. 14–15.

¹¹⁵ Az el nem kötelezettség kifejezést először Nehru indiai kormányfő használta 1954-ben, a mozgalom elvi alapjait az 1955-ben Bandungban 29 független ázsiai és afrikai állam részvételével megtartott konferencián fogalmazták meg. Tito az 1956-ban Brionin Nasszerrel és Nehruval közösen aláírt deklarációt követően vette át a kezdeményezést, így került sor az első csúcserkekezletre 1961-ben Belgrádban, amelyen megválasztották főtítkárnak. A 70-es évek végén a mozgalom megoszlott, mert tagjai különbözőképp ítélték meg a Szovjetunió Afganisztán elleni támadását, majd mind inkább a Szovjetunió oldalára állt.

¹¹⁶ A „deetatizálás” szellemében radikálisan lecsökkentették a vállalatoknak a társadalmi-politikai közösségek iránti kötelezettségeit, így jövedelmük mintegy kétharmadával rendelkeztek. Az árakat a világgiazi viszonyokhoz igazították, a fizetéseknek azonban csak az alsó szintjét rögzítették, így azok 1966 és 1970 között sokkal nagyobb mértékben nőttek, mint a termelési költség. Ugyanakkor az alapokba 1966-ban a jövedelem 35,7%-a, 1970-ben viszont már csak 28,6%-a került. Lásd Dragutin Marsenić: *Razvoj privrednog sistema Jugoslavije*. In *Ekonomska enciklopedija I*. Beograd, 1984, Savremena administracija, 133–139.

¹¹⁷ A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya (Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. *Službeni list SFRJ*, br. 9, 21. februar 1974.). Az 1974. február 21-én történt kihirdetését követő napokban a köztársaságok és a tartományok is meghozták alkotmányaikat. Vajdaság ekkor nyert önálló törvényhozói jogkört.

zések meg társadalmi megállapodások megkötésével biztosítja közös és általános szükségleteinek kielégítését. Egy község gazdasági szervezetei például öngazgatási megegyezést kötnek a község oktatási szervezeteivel az előzőek káderigényeiről és az utóbbiak működésének pénzeléséről, és a gazdasági meg az oktatási szervezetek küldöttjei az ún. öngazgatási érdekközösségek (ez esetben az oktatási érdekközösség) keretében egyeztetik közös szükségleteiket. A társadalmi megállapodásokkal viszont az általános társadalmi érdekek (államigazgatás, bíróságok, hadsereg stb.) pénzelésének szabályozását képzelték el szintén a küldöttrendszer keretében. Ezt a rendszert részletezte tovább az 1976-ban meghozott *Társult munka törvénye*. Mindezt leírni is bonyolult, hát még megvalósítani! Az történt, ami várható, és sokak által várt is volt: a hatalom a köztársasági és tartományi politikai elitek kezébe került, amelyek a továbbra sem enyhülő válságtünetekért a „munkásosztálytól elidegenedett technobürokráciát” igyekeztek bünbaknak kikiáltani. Ugyanakkor az értelmetlennek látszó rendszernek mégis megvolt az értelme: a profit helyben maradt, regionális vonatkozásban a gazdagok még gazdagabbak, a szegények még szegényebbek lettek, és politikai elitjeik a helyzetet mindkét oldalon nemzeti sérelemként feltüntetve igyekeztek megerősíteni legitimitásukat.

Tito haláláig a mértéktelen külföldi eladósodás még valamennyire elfedte a katasztrófát, azt követően azonban ismét a „szervezett szubjektív erők” mozgósításától meg a végtelenbe nyúló körmondatok papírra vetésétől várták a megoldást. Szövetségi bizottságot hoztak létre a gazdaságzilárdítás hosszú távú programjának kidolgozására, s annak élére ugyanazt a személyt – Kardelj-t – tették, akitől az egész működésképtelen rendszer ötlete származott. A program 1983-ban el is készült,¹¹⁸ de hogy „hosszú távon” milyen eredménnyel járt volna, azt már nem fogjuk megtudni, mert az országnak akkor már meg voltak számlálva, ha nem is a napjai, de az évei mindenképpen.

A magyarság ebben az országban élt, ennek a társadalomnak a része volt, így az is természetes, hogy saját belső viszonyainak alakulásában is világosan nyomon követhető az össztársadalmi események befolyásának hatása. Természetesen ebben az időszakban is voltak más külső (Magyar-

¹¹⁸ *Dokumenti komisije. Knjiga 1-4*. Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije. Beograd, 1983, Centar za radničko samoupravljanje.

országról, más magyar kisebbségektől, vagy a nemzetközi folyamatokból eredő) impulzusok is, de távolról sem meghatározóak. A Vajdaságban élő magyarokat nem elsősorban azok alakították, hanem magukban, a családi emlékezetben, életformájukban és szemléletmódjukban hordták azokat a történelmi tapasztalatokat, amelyek – a jugoszláv társadalom ráhatásával ötvöződve – olyanná tették őket, amilyenek ma.

Tekintsük át röviden, hogyan reflektálódtak a jugoszláviai társadalmi folyamatok tényei a vajdasági magyarság helyzetében.

1944–45 tele már magában hordta mindazokat az ellentmondásokat, amelyek a vajdasági magyarság sorsát Jugoszlávia fennállásának egész időszakában jellemzik. Miközben az 1944 októberében a Vajdaságba bevonuló partizánok a helyi szerbség egy részének közreműködésével ezerszámra gyilkolják a magyarokat¹¹⁹ egyrészt válogatás nélkül, másrészt a régi elitet kiválogatva, addig az 1944. december 24-én Újvidéken megindult magyar nyelvű napilap, a *Szabad Vajdaság*¹²⁰ a népek testvériségéről ír. De újságírói embertelen körülmények között élnek, és a helyi református pap látja el őket élelemmel.¹²¹ A helyi hatalmi szervek megalakítása során azokat a magyarokat, akik tegnap még szerb kommunista elvtársaikkal osztoztak a megpróbáltatásokban, egyszerűen kiküldik a népfelszabadító bizottságok üléseiről, mert „még nem dőlt el, hogy a magyarokkal mi lesz”.¹²² Amikor a háború előtti magyar kommunisták kéri, hogy egy magyar önkéntesekből álló fegyveres alakulatba sorozzák be őket, ne pedig munkaszolgálatos egységekbe, a tartományban ez a kérelem helyi ellenállásba ütközik.¹²³ A magyarok helyzete a csúcson dőlt el akkor is, nem pedig lejjebb, ahol már megindult a harc a hatalomért, és ennek a harcnak a nacionalizmus is egyik eszköze volt.

■

¹¹⁹ Részletesebben lásd az Olajos Mihállyal készült interjúban és az ahhoz írt bevezetőben.

¹²⁰ 1945. szeptember 28-tól *Magyar Szó* címmel jelenik meg. Történetét eddig legrészletesebben Kalapis Zoltán írta meg (*A Magyar Szó fél évszázada. Adalékok a jugoszláviai magyar napilap történetéhez*. Újvidék, 1994.). Fontos új adalékokkal szolgált személyes visszaemlékezésében (Egy főszerkesztő emlékei. *Magyar Szó*, 2004. augusztus 14. – október 16.)

¹²¹ Vajda Gábor: Az (ön)cenzúra szomorú esete. *Hét Nap*, 2002. december 4.

¹²² Lásd az Olajos Mihállyal készült interjút. Ekkor még lebegtették a vajdasági magyarok kitelepítésének tervét is. Erről lásd Föglein Gizella: A magyar–jugoszláv lakosságcsere terve. *Élet és Tudomány*, 1996. 46.

¹²³ Lásd a Brindza Károllyal készült interjút.

Az 1948-ban kirobbant Tito–Sztálin konfliktus a magyarság szempontjából – számos értékes magyar értelmiségi internálása vagy leváltása mellett – azzal a következménnyel járt, hogy a szovjet tömbhöz tartozó Magyarországgal elmergesedett viszonyban a vajdasági magyarság helyzetét és intézményeit is e külpolitikai céloknak rendelték alá. Ideológiai téren támogatták a nemzeti szétfejlődés elméletét,¹²⁴ intézményi vonatkozásban pedig felszámolták a tömegbázissal is rendelkező nyílt vertikális szerveződést, a háttérben viszont létrehozták a szigorúan központosított, tömegbázis nélküli, rejtett vertikalizmus intézményrendszerét. A gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy „önfelosztásra” kényszerítették a számos helyi szervezetet magában foglaló, minden antidemokratikus manipuláltság és ellenőrzöttség ellenére is a kisebbségi közösséget a társadalmi térben megjelenítő Vajdasági Magyar Kultúrszövetséget, és annak irányító-ellenőrző funkcióját a Vajdasági Közművelődési Közösségre ruházták át, amelynek keretében kisebbségenként „osztályokat” működtettek.¹²⁵

A tájékoztatásban kezdettől fogva megvolt ez a tudatos centralizálás. A politika a helyi lapkiadási kezdeményezések ellen lépett fel.¹²⁶ Az egy helyről szóló „törzsi dob” funkcióját különösen hatékonyan töltötte be az 1949-ben létrehozott Újvidéki Rádió,¹²⁷ amely magyar, román, szlo-

¹²⁴ Legjelentősebb exponense Bori Imre, aki 1960-ban azt írta: „Költészetünk igazi története, mint ahogy ennek a tájnak az igazi története is, 1944-ben kezdődött.” (A kötet elé. In *A vajdasági ég alatt. A jugoszláviai magyar költészet antológiája*. Válogatta és a jegyzeteket írta: Bori Imre. Novi Sad, 1960, Forum Könyvkiadó, 7–15.) Az évtized végére viszont úgy módosította álláspontját, hogy a sajátos társadalmi-történelmi feltételek hatására megindult „a jugoszláviai magyarság nemzetté válásának folyamata”. (A kritikáról nálunk – tézisszerűen. *Új Symposion*, 1968. december, 44. sz. 4.)

¹²⁵ A Vajdasági Magyar Kultúrszövetség mint hatóságilag létrehozott és irányított csúciszervez 1945. július 22-én jött létre szabadkai székhellyel. Nevét 1947 szeptemberétől Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetségre változtatta, majd 1948-tól szerepét az újvidéki székhelyű Vajdasági Közművelődési Közösség keretében működő Magyar Osztály, illetve 1950-tól a Vajdasági Magyar Kultúrtaács vette át. (Burányi Nándor: Sóti Pállal mai szemmel – régi dolgokról (3.) Kultúrszövetség és nacionalizmus. *Magyar Szó*, 1989. december 28. 11.)

¹²⁶ Erre vonatkozó részletek olvashatók az Olajos Mihállyal és a Glaug Jánossal készült interjúban. Lásd még Kalapis Zoltán: Százötven éves sajtótörténetünk dátumai és fejezetei (1848–1998). *Vajdasági Könyvtári Hírlevél*, 2003. ősz, 19. sz.

¹²⁷ Lásd Đorđiye Popović: *Radio u Vojvodini*. Novi Sad, 1985, Zajednica radio-difuznih organizacija SAP Vojvodine.

vák nyelvű műsorainak a külföldre szánt propaganda szempontjából is fontos szerepet szántak.

Az 1950-es évek modernizációs kísérletei,¹²⁸ „lépést tartva a szellemi életben bekövetkezett változásokkal”,¹²⁹ ugyanúgy az országos antizsdanovista kampány farvizén igyekeztek megkapaszkodni, ahogy a 60-as években a *Symposion*-melléklet létrejötté, majd önálló folyóirattá válása mögött is ott volt az országos trendek hátszele. 1957-ben hozták létre a Forum kiadóházat, amely nemcsak a szinte teljes magyar könyv-, folyóirat- és lapkiadást vonta ellenőrzése alá, hanem fejlett terjesztőhálózata, modern nyomdatechnikája¹³⁰ is erősítette hegemoniáját. Keretében történt már a megalakulását követő évtől kezdve a magyarországi könyvek behozatala is.¹³¹

A hatvanas évek végén a Vajdaság autonómiájáért folytatott harcokkal párhuzamosan a magyar vertikális szerveződés is politikai támogatásban részesült, majd miután erre az 1968-as alkotmánymódosítás után már nem volt szükség, és miután Horvátországban megkezdődött a leszámolás a MASPOK-kal,¹³² Szerbiában pedig a liberálisokkal,¹³³ a vajdasági hatalmi elit is sietett egyrészt odahelyezni a maga hozzájárulását a közös áldozati oltárra, másrészt – legalább ugyanilyen súlyú megfontolásból – lecsapott saját vélt, valós és lehetséges ellenfeleire. Így került sor a

■

¹²⁸ 1950-ben a *Híd* áprilisi számában lépett fel először közösen a jugoszláviai magyar irodalom és kritika Bori Imre, Fehér Ferenc és Major Nándor nevével fémjelzett új nemzedéke, amit heves, politikai inszINUÁCIÓKTÓL sem mentes sajtóvita követett.

¹²⁹ Szeli István: *A Híd a háború után*. In uő: *Történe történelem*. Újvidék, 1981, Forum Könyvkiadó, 76–77.

¹³⁰ Már megalakulásának évében itt szerelték fel Jugoszláviában az első többszínnyomó ofszet rotációs gépet (Csáky Sörös Piroska: *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 30.).

¹³¹ Lásd Steinitz Tibor: *Könyváram a határon át*. *Magyar Szó*, 1988. január 3.

¹³² A MASPOK a „masovni pokret” (= tömegmozgalom) kifejezés rövidítése. E mozgalom keretében 1967 és 1972 között a Horvát Köztársaság politikai vezetősége, az értelmiség és általában a horvát lakosság támogatásával, kedvezőbb pozíciót és nagyobb önállóságot igyekezett kiharcolni a köztársaságnak a jugoszláv szövetségi államon belül, a Horvát Matica értelmisége rendszerváltást, az egyetemisták mozgalma pedig „a nemzet és a polgár” teljes szuverenitását követelte.

¹³³ A Marko Nikezić és Latinka Perović nevével fémjelzett szerbiai politikai vezetés mind a köztársaság, mind a szerb nemzet problémáinak megoldását a modernizációban látta.

Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület¹³⁴ ellehetetlenítésére vagy a Dél-bánáti Szemle¹³⁵ felszámolására. De ez az irányvétel nem csak a magyarság intézményeit célozta meg. Ugyanennek az antidemokratikus fordulatnak lett az áldozata a szabadkai Bunjevačko kolo¹³⁶ vagy az újvidéki Ifjúsági Tribün¹³⁷ is.

Ugyanakkor 1975-ben elkezdte működését az Újvidéki Televízió, amely jelentős mennyiségű magyar nyelvű műsort is sugározott, és tovább erősödött a Forum LKNYM, amely már a maga tehetetlenségi erejével is veszélyeztette a szabadság még megmaradt minden kis szigetét.

¹³⁴ A VMNYE 1964-ben alakult Újvidéken, első elnöke Szeli István volt. 1970-ben a Vajdaság 14 helységében működött fiókszervezete. 1972-ben politikai kampány kezdődött vezetőségének egy része ellen. Leváltásuk óta a szervezet csak formális tevékenységet fejt ki.

¹³⁵ A dél-bánáti magyar művelődési egyesületek évente megszervezett találkozója. Az elsőt Hertelendyfalván (Vojlovica) tartották 1969. november 30-án. A harmadik szemlélt követően, miután az egyesületek képviselőiből álló szervezőbizottság ülésein kezdett kibontakozni a vertikális szerveződés igénye, a szervezőket politikai és rendőri módszerekkel elhallgattatták. Bűnüket tetézte, hogy tevékenységüknek a Kommunista Szövetség álláspontjaival való összhangját a Tito által politikailag halálra ítélt ún. „liberalista” szerbiai pártvezetőkre való hivatkozással igyekeztek bizonyítani. A tevékenység az 1990-es években éledt fel újra.

¹³⁶ A „horvát tavasz” hatására szabadkai horvát értelmiségiek 1969-ben eldöntötték a zágrábi székhelyű Horvát Matica szabadkai fiókszervezetének megalakítását. Miután Tito egy beszédében elítélte a tervet, a szervezők helyette 1970. január 18-án megalakították a Bunjevačko Kolo Horvát Műkedvelő Egyesületet. Az 1972-ben kezdődött leszámolás során a szervezet több mint 120 tagja részesült megtorlásban.

¹³⁷ 1954-ben hozták létre az akkor országszerte alapított hasonló intézményekkel együtt a kultúrán belüli modernizációs törekvések támogatására. Magyar szerkesztősége 1958-ban alakult meg az újvidéki József Attila Kultúregyesület Szép Szó nevű ifjúsági csoportjának bevonásával. Saját moziateremmel, képzőművészeti szalonnal, vitateremmel, sőt viszonylagos anyagi önállósága érdekében diszkóklubbal is rendelkezett. Keretében jelent meg az *Új Symposium*, valamint annak szerb testvér folyóirata, a *Polja*. Szerb és magyar nyelven szervezett vitaesteket politikai és kulturális témákról. A 60-as évek második felében és a 70-es évek elején a korszerű művészetszemlélet és az ellenzéki politikálás országos viszonylatban is jelentős értelmiségi központja volt. 1973-ban teljes vezetőségét „anarcholiberalizmus” vádjával menesztették. Az akkori észjárásra jellemző módon éppen a nemzetiségi igényekre hivatkozva vonták össze egy újvidéki szerb (főleg népi tánc csoportjáról ismert) művelődési egyesülettel, mert akkor alakult meg az Újvidéki Színház, és azt költöztették a Tribün épületébe.

Végül ez a konstrukció is az őt létrehozó hatalmi mechanizmussal együtt esett szét.

Mi lett az emberekkel? Azok, akik valamikor az „eszme erejével” vezérelt társadalomba beleépültek, hívókként vele azonosultak, annak idején úgy gondolták, hogy a nagy cél minden eszközt szentesít, hogy mindazok, akik ellenkeznek, vagy akár csak kételkednek, történelmileg deklasszáltak, és hogy az átmeneti nehézségek leküzdéséhez elegendő az akarat, vagy ahogy mondani szokták, „a szervezett szubjektív erők mozgósítása”.

Az 1960-as években azonban már nem lehetett tovább leplezni a tényt, hogy a társadalmi fejlődésnek vannak törvényei, amelyek felülírják az ideológiavezérelt erőszakos társadalmi átalakítás kísérletét: a gazdasági növekedés lassult, a jövedelmek gyorsabban nőttek, mint a termelékenység, a vállalatok kezdték felélni a rájuk bízott vagyont. A szűk hatalmi elit 1962-ben ismét megpróbálkozott az 1944–1945-ben már bevált módszerrel, a „szubjektív tényező” bevetésével, amikor a társadalom legalsó rétegeivel kötött ideiglenes szövetséget a nap alatt a helyét kereső középosztály ellen. A községek, a köztársaságok és a föderáció szintjén bizottságokat alakítottak „a munkásosztály képviselőiből”, és azokkal vizsgáltattak felül vagyoni helyzeteket, jövedelmi viszonyokat.¹³⁸ Mint várható volt, és mint azt az irányítók maguk is előre tudták, nem született eredmény: a hiba kódolva volt a rendszer ideológiájának azon alaptételében, amely szerint csak az élőmunka teremt értéket, a tőkében, a termelőeszközökben megtestesült holtmunka pedig csak úgy létezik magában, mint „társadalmi tulajdon”, amelyhez azonban a hozzáférést természetesen a hatalmi elit szabályozza.¹³⁹ Így 1965-ben a gazdasági reformmal kénytelen volt a gazdasági törvényszerűségeknek engedni teret. Ezzel együtt csökkentette a vállalatok adóterheit, sőt még az ügyviteli alap kamatját is, így természetesen továbbra se született eredmény.¹⁴⁰

■

¹³⁸ D. I.: Osnovaće se komisije za sprovođenje propisa o raspodeli. *Politika*, 1962. április 6. 6.

¹³⁹ A hatalmi elit súlypontja pedig a köztársaságok felé tolódott. Latinka Perović írja: „A JKSZ KB VB 1962. márciusi (sokáig titokban tartott) ülésén Aleksandar Ranković, a szerbiai kommunisták legmagasabb rangú képviselője erőlyesen szembefordult az állam és a párt további decentralizációjával. Álláspontja az egység kommunista dogmájából eredt, de a párton kívüli szerb nacionalistákat nem zavarta a kommunista dogmatizmus, ha Jugoszlávia föderalizálását akadályozta. A többi nemzet képviselői számára azonban ez figyelmeztető jel volt.” Lásd Latinka Perović: *Nesavladive unutrašnje kontradikcije. Helsinška povelja*, 83–84. 2005. május–június, 32.

Kiderült azonban az is, hogy nem lehet a gazdaságban egyféle, a politikai szférában pedig másféle elveket alkalmazni, a gazdasági nyitás, a piacgazdaság, a gazdasági szabadság csak a politikai demokratizálódás légkörében tud működni. A politikai nyitást viszont az elit fenyegetésnek érezte saját hatalmi monopóliumának megtartása szempontjából, és úgy ítélte meg, hogy gátat kell vetni a demokratizálódás további folyamatának. A bekeményítés évei voltak az 1968–1976 közöttiek, különösen addig, amíg az elitek nem tudták megerősíteni nemzeti alapú belső legitimitásukat. Boszniában és a Vajdaságban, mivel ott a policentrikus etatizmus feltételei közepette a nemzeti integráció nem tölthette be a partikuláris elitek új legitimációjának szerepét, ez a bürokratikus önkényen alapuló időszak egészen a pártállam széteséséig tartott.

A régi, hívó kérdések ezeket a változásokat már nem tudták követni, lépést vesztek a korrallal. Azok, akik a háború után az új rendszer anomáliáit erkölcsileg még képesek voltak maguk előtt menteni a „szebb jövő” víziójával, most e víziók elértéktelenedésével súlyos morális dilemma elé kerültek: mire voltak jók az eddigi áldozatok, s minnek a nevében tudják erkölcsileg megindokolni a további, saját erkölcsi értékrendjük szerint is problematikus lépéseket?

Ugyanakkor egyrészt erőteljesen beléjük épült az addig eredményesnek mutatkozott szektás pártfegyelem, másrészt saját múltjukkal, cselekedeteikkel, személyiségükbe, identitásukba beleépült addigi életükkel sem volt könnyű szembefordulni. És harmadrészt, ha ezek az elvi okok nem lennének elegendők, azzal is tisztában kellett lenniük, hogy egy ilyen szembefordulás a saját morális kétségeik és elvtársaik morális megbélyegzése mellett rájuk nézve súlyos egzisztenciális következményekkel is fenyeget. Ezért látjuk, hogy ezek az emberek a 60-as évek közepétől sorra elbizonytalanodnak, elhallgatnak, félreállnak. Helyüket a 70-es évektől a pragmatikus pártpolitizálás művelői veszik át, és a moderni-

¹⁴⁰ A gazdasági reform bevezetésének háttéréről sok mindent ma sem tudunk. Kiro Gligorov, a reform „atya” 2009-ben beszélt először a részletekről nemes egyszerűséggel kijelentve: „Azért nem sikerült, mert nem volt politikai tartalma. Hiányzott a demokrácia. A többpártrendszer. De az akkori jugoszláv vezetésből ezt senki sem fogadta volna el... Kardelj kijelentette, hogy mi nem árultunk el semmit, a szocialista öngazgatás a mi célunk. Az, amit ő kieszelt, és amire nincs példa a világon, ami működésképtelen.” Majd, mintha csak még mindig meg lett volna győződve arról, hogy akkortájt valóban ez forgott a hatalmi elit fejében, hozzátette: „Nem működhet az a rendszer, amelyben a munkások irányítanak.” (Darko Hudelist: Tito je htio uesti kapitalizam. *Globus*, 2009. április 7. 957. sz.)

záció jelszavát tűzik zászlójukra. De az a bizonytalanság és tétovázás, amivel a vajdasági magyarság helyzetének és távlatainak értékelésében találkozunk, jórészt ugyancsak abból ered, hogy annak az országnak a fejlődési útja is bizonytalan volt, amelyben élt.

Erre a második, az 1960-as évek közepétől Jugoszlávia felbomlásáig tartó időszakra azonban már majd egy következő interjúkötet összpontosít.

Az iménti rövid történeti áttekintéssel csak azt akartuk szemléltetni, hogy a vajdasági magyarság életének politikai és jogi kereteit, az oktatási, kulturális szükségleteit kielégíteni hivatott intézmények fejlődési lehetőségeit a délszláv állam átfogó folyamatai határozták meg.¹⁴¹ Magának mint közösségnek nagyon kevés lehetősége volt részt venni a saját sorsát érintő döntések meghozatalában.¹⁴²

Ezen állítás kapcsán azonban két részkérdés is felmerül: az egyik a jugoszláv társadalom egészének a jellegét, a másik a vajdasági magyarság kisebbségi mivoltából eredő sajátos helyzetét érinti.

Az első kérdés kapcsán arra kell választ adnunk, hogy milyen volt a jugoszláv társadalom egészének demokratikus jellege, tehát hogy képes volt-e saját magát demokratikus politikai intézmények által irányítani. Itt el kell mondani, hogy a jugoszláviai társadalom, bár szociológiai

¹⁴¹ Szeli István így fogalmazott: „Mindvégig megfigyelhető, hogy a kulturális intézményrendszer egésze, alakulásának mind pozitív, mind negatív változásai a mindenkori politikai és ideológiai kurzushoz igazodtak, [...] az aktuális politikai erőviszonyok függvényei voltak, sorsuk a modell »használatosságától« függött.” (Tóth Pál Péter: Nyelv és lélek – vajdasági helyzetkép. Beszélgetés Szeli István akadémikussal. *Magyar Tudomány*, 1991. 4. sz. 466.) És az ebből eredő káderpolitikai következtetéseket is már jóval korábban levonta, amikor B. Szabó György „félbemaradtsága” kapcsán azt írta, hogy sok minden „elképzelhetetlen volt jelenléte és megkérdése nélkül. Nem azért, mert görcsösen ragaszkodott volna ehhez, hanem a negyvenes-ötvenes évek »kisebbségi« kulturális életének, egy olyan gyakorlatnak az áldozataként, amely számára egyedül a rendelkezésre álló ember alkalmi használhatóságának a szempontja volt a döntő”. (Szeli István: B. Szabó György 1920–1963. Kommentár egy önéletrajzhoz. *Magyar Szó*, 1973. június 16. 15.)

¹⁴² Három sikertelen kísérlet volt, a társadalom szerkezetét fellazító tektonikus mozgások nagyon rövid időszakaiban: 1945-ben a szocializmus, 1970-ben a Vajdaság, 1990-ben az európaiság jelszavával.

tekintetben nem volt tisztán totalitárius berendezkedésű, magán viselte a totalitarista berendezkedés számos jellemzőjét: az egypártrendszer alkotmányos kategória volt, a represszív állami adminisztratív és erőszak-szervezetek politikai irányítás alatt álltak, jellemző volt rá a társadalmi atomizáltság, miután a civil szerveződés tilalmát az ún. „társadalmi-politikai szervezetekbe” való becsatornázás mind kevésbé tudta ellensúlyozni, jelen volt a tömegmanipuláció fokozott szerepe stb.¹⁴³ Ugyanakkor a nyílt fizikai represszió eszközeivel visszafogottan élt, ami alól csak a válságok kicsúcsosodásának időszakai képeztek kivételt. Ezek a viszonyok jellemzik az általában autoritáriusnak nevezett társadalmakat.¹⁴⁴ Tehát az elitképzést itt sem a szerves belső logika szerint alakuló társadalmi folyamatok irányították, hanem a hatalmi csúcs, amely az elitcsere erőszakos végrehajtásától ösztönözve igyekszik a maga státusának megszilárdítása érdekében átalakítani a társadalom vertikumát.

A mereven hierarchikus rendszerekben az elit kialakulása és újratermelődése szempontjából különösen fontos a kapcsolati tőke. Ugyanez mondható el az ideológiavezérelt politikai rendszerekre, amelyekben a hit, a meggyőződés, a „tanítás iránti hűség”, tehát a szubjektív tényező döntő szerepet játszik a káderpolitikában. Márpedig a jugoszláv társadalom mereven hierarchikus ideológiavezérelt rendszer volt egészen a hatvanas évek közepéig, amikor a politcentrikus etatizmus lépett ennek a modellnek a helyébe. A decentralizációt azonban nem követte a demokratizáció, a policentrikus, majd a partikuláris etatizmusok belülről ugyancsak merev, hierarchikus, monokratikus rendszerek voltak.

A modell még a kommunista párt illegálisba vonulásának időszakában alakult ki, azt is mondhatnánk, a pártban Tito honosította meg, amikor „leszámolt a frakciózással”. Ez nem az ő találmánya volt, és nem is csak a kommunista mozgalmakra és hatalmi rendszerekre jellemző, hanem minden szektás szerveződésre, amely egy „kisebbségi élcsapat” társadalmi küldetésének eszméjére épül.

¹⁴³ Részletesen lásd Vladimir Goati: *Političke elite, građanski rat i raspad SFRJ. Republika*, 147, septembar 1996, 1–15.

¹⁴⁴ A kettő közötti átmenetről lásd Katarina Spehnyak – Tihomir Cipek: *Disidenti, opozicija i otpor. Hrvatska i Jugoslavija 1945.–1990. Časopis za suvremenu povijest*, god. 39, 2007. 2., 259–260.

E felépítésen alapult azonban egyik legjellemzőbb sajátossága, a nyílt és rejtett vertikalizmus normatív elkülönítése.

A rejtett vertikalizmus módszerét alkalmazták már más hatalmi rendszerek is, sőt a legfejlettebb parlamenti demokrácia és jogállamiság keretében is vannak rejtett érdekcsoportok, nemformális döntési központok. Másrészt a kommunista rendszereket az jellemezte, hogy magát az önkényt, a „proletárdiktatúrát” törvényesítették: az állampárt rendszeres tevékenységéhez tartozott, hogy a döntéseket először a politikai rendszer legális részét képező pártközpontban hozták meg, majd szétterítették alsóbb szintekre, ahol azután a párttagok már mint a „jogállam” intézményrendszerének a részei törvényesítették őket.

A jugoszláv rendszer egyik sajátossága abban nyilvánult meg, hogy ötvözte és törvényerőre emelte ezt a kettősséget.

Egyrészt teljesen szétporlasztotta a nyílt vertikalizmus mechanizmusát az öngazgatási decentralizáció révén: területi szempontból a községek és a társultmunka-alapszervezetek hatáskörének kibővítésével, ágazati szempontból pedig az öngazgatási érdekközösségek megalakításával, az öngazgatási megegyezések és társadalmi megállapodások átláthatatlan sokaságával.

Másrészt ezt a működésképtelen modellt lett volna hivatott irányítani a rejtett vertikalizmus mereven hierarchikus mechanizmusa, amely kisajátította volna a hatalomgyakorlás jogát, de a nyilvánosság előtt elhárította, „társadalmisította” volna a felelősséget a döntés következményeiért. És ez volt az, ami nem működött, mert nem volt sem olyan domináns eszme, sem olyan domináns erő, amely a társadalmi szerkezet súlyos zavarait kezelni tudta volna, attól függetlenül, hogy maga az alkotmány is kodifikálta az öngazgatást mint a társadalmi szerveződés vezérelvét, akárcsak az „egy párt” vezető szerepét.

A rejtett vertikalizmus hálózata, mint mondtuk, a kommunista párt illegálitásának időszakában alakult ki, és a hatalmi hálózatnak három formális szintje volt: a szakszervezetek, az ifjúkommunisták és a párt. Ugyanakkor a háború után, amikor e rejtett vertikalizmus intézményszerűsödött, és ezáltal bizonyos mértékben átláthatóvá is vált, keretében kialakult a személyi kapcsolatokon alapuló újabb, nemformális rejtett vertikalizmus, a valódi hatalmi döntéseket monopolizálók hálózata, a hatalmi elit.

■

C. Wright Mills az amerikai társadalmat vizsgálva három elitet különböztet meg: a gazdaságit, a politikait és a katonait.¹⁴⁵ A kelet-közép-európai volt pártállamokban azonban a hatalmi elit szigorúan monokratikus volt, vagyis a társadalom minden területén ténykedő vezető személyek egyetlen hatalmi piramisba épültek bele. A domináns tényező a politika, vagyis a párt szerepe volt, amely magát természetesen nem elitnek, hanem a munkásosztály „élcapatának” nevezte. Ugyanakkor e pártállamokban a hatalmi elit¹⁴⁶ külön tényezőjeként kell kezelnünk a kulturális elitet, mert ezek a társadalmak ideológiavezéreltek voltak, amelyekben a párt a jövő saját maga által kreált víziójára alapozta legitimitását, és ilyen értelemben az értelmiségi elit szerepkörét is magának akarta kisajátítani.

A pártelit két módon érvényesítette hatalmát: egyrészt politikai monopóliumának alkotmányba foglalásával kiiktatta a konkurenciát, másrészt a demokratikus centralizmus módszerével letörte a párton belüli ellenállást.

A rendszer fennállásának egész ideje alatt minden hatalom alapja a káderpolitika, vagyis a hatalmi viszonyok reprodukálása volt. Mindenki annyi hatalommal rendelkezett, amilyen mértékben a káderpolitikában önállóan dönthetett.¹⁴⁷ A hatalmi elit természetesen igyekezett a társadalmi szerkezetet is a maga érdekei szerint átalakítani, de mintha pontosan tudta volna, hogy a társadalmi szerkezeten belüli immanens viszonyok még nagyon sokáig, vagy talán soha (ezért a „permanens forradalom” ideológiája?) nem vezetnek a hatalmi viszonyok pozíciójukat biztosító reprodukciójához. Idővel maga a káderpolitikai befolyás, a „sorsokról

¹⁴⁵ C. Wright Mills: *Az uralkodó elit*. Budapest, 1962, Gondolat Kiadó.

¹⁴⁶ Az elit kifejezést a megszokottnál tágabban, az olyan személyek összességéként értelmezem, akik cselekvésükkel vagy pusztán létükkel, tudatosan vagy akaratlanul, az átlagosnál nagyobb mértékben befolyásolják a környezetükön belüli állapotokat és viszonyokat. A hatalmi elit viszont erre tudatosan törekszik társadalmi pozíciójának megőrzése érdekében. Ugyancsak megkülönböztetem a kulturális elit és az értelmiség fogalmát. A kulturális elithez azokat sorolom, akik meghatározó szerepet játszottak a kulturális minták kialakításában és újratermelésében. Az értelmiséghez értelmezésem szerint azok tartoztak, akik szellemi tevékenységük során saját értékrendjük és világszemléletük alapján foglalnak állást az őket körülvevő világról. A kulturális elit és az értelmiség kategóriájának megkülönböztetése révén lehetséges annak az állításnak az alátámasztása, amely szerint a vajdasági magyarság körében voltak értelmiségiek, de nem volt értelmisége.

¹⁴⁷ Lásd Slobodan Miladinović: *Raspodela društvene moći u jugoslovenskom društvu*. *Teme*, 2007. 1. sz. 73–94.

való döntés” a hatalom szimbolikus megjelenítőjévé, ugyanakkor a hatalmi tudat belső megerősítésének tényezőjévé is vált.

A hatalmi elit ilyen újratermelésének volt egy nagyon súlyos következménye: a szigorú vertikalizmus folytán rendkívül nagymértékben kifejezésre jutott a kontraszelekció. Az alsóbb szintű káderpolitikai döntésekről mindig előbb a felsőbb szintű káderbizottságok mondtak előzetes véleményt, és ez alkalommal nemcsak az „osztályellenséget”, az „önigazgatásellenes elemeket” szűrték ki, hanem a potenciális konkurensokat is.

A bomlás időszakájában a köztársasági-tartományi hatalmi központok mindinkább szembekerültek egymással, de belül szigorúan hierarchikusak maradtak, sőt a válság elmélyülése még közelebb hozta, egymásra utaltabbá tette a politikai, a gazdasági és a kulturális elitet.

A kisebbségi, és általában a „nem domináns”, periférikus, korlátozott érdekérvényesítési képességű csoportokban leképeződtek a társadalom egészének mozgásai, de mindig *késve*, jelentős időeltolódással. E csoportok elitjének, akár csak az egész csoportnak, kevés eszköze volt az események befolyásolására, így ki kellett várni, hogy a társadalom egészében a hatalmi viszonyok kikristályosodjanak. Csak utána kezdődhetett meg a csoporteliten belül az igazodás. Ez azzal járt, hogy a periféria mindig hátul kullogott a modernizációban, ami társadalmi-gazdasági jellemzőinek alakulására továbbra is hátrányosan hatott.

Emellett a központban történt társadalmi változások sokkal *kisebb mértékű* változásokat idéztek elő a periférián, így a kisebbségi eliten belül is, amikor a hullámverések – késleltetve, tompítva – végül elértek oda. Az időeltolódás folytán e csoportelitek tagjainak volt idejük alkalmazkodni az új helyzethez, az új főnökökhöz és az új elvárásokhoz. Ugyanakkor a többségi hatalmi elit is igyekezett szűk keretet szabni a kisebbségi eliten belüli dinamikának, és a hűségeseket ritkán cserélte le. Ez több szempontból is praktikusnak mutatkozott. Eleve egyszerűbb kevés emberrel dolgozni egy hierarchikus struktúrában. A kevés ember jobban tudatában van kiváltságos helyzetének. Jobban törekszik eleget tenni az elvárásoknak, és odafigyel, hogy ne sokan kapaszkodjanak föl mellé. Ennek érdekében relativizálja a pretendensek képességeit („nincs is itt rajtam kívül más használható”), vagy még a feljelentések, beárulások általi diszkvalifikálás eszközt is igénybe veszi. Ez utóbbinak egy sajátos kisebbségi formája, amikor mintegy a „sajátjaihoz” szólva mondja, hogy a nála radikálisabb jogkövetelők már „veszélyeztetik” a közösség érdekeit.

A fentiek általánosságban érvényesek egy hierarchikus szerkezetű társadalom alárendelt részeire. Hogyan nyilvánult meg mindez a vajdasági magyar kisebbség esetében?

Elsősorban a csúcson a magyar káderek igen *kis száma* váltogatta egymást a különböző pozíciókban (ezt nevezték „horizontális rotációnak”).¹⁴⁸ Lényegében a második Jugoszlávia fennállásának egész időszaka alatt a magyarságnak csak két kijelölt fő megmondó embere volt: a hetvenes évek elejéig Sóti Pál, utána pedig az ország felbomlásáig Major Nándor. A vajdasági magyarság háza táján nem minden történt a tudtukkal, de semmi sem történt akaratuk ellenére. Valójában, mint idővel kiderült, a hiedelmekkel ellentétben ők sem voltak a szűkebb hatalmi elit részei. Végrehajtók voltak, és csak a gondviselésükre bízott csoporton belül volt némi önálló káderpolitikai mozgásterük. Utólag (természetesen már bukásuk után) „panaszkodtak” is emiatt igyekezve elhárítani maguktól az antidemokratikus folyamatokban való részvétel miatti felelősséget.

Másodsorban a kisebbségi hatalmi elit piramisának falai annál meredekebbek voltak, minél jobban közeledtünk a csúcshoz. Miközben kevesen álltak kapcsolatban a hatalmuk forrását jelentő monokratikus többségi hatalmi elittel, addig – mélyen alattuk – a nekik alárendelt intézményi alrendszerekben jelentős mértékű volt a *túlfoglalkoztatottság*. Ennek többféle oka volt. A kisebbségi körülményekben az intézmények foglalkoztatottjai általában, a demokráciadeficitől függetlenül is mindig „multifunkcionálisak”, mert számos olyan teendő van, amihez külön állást nem lehet rendelni, de el tudják végezni a szerkesztőségben, az iskolában, a művelődési egyesületben alkalmazásban álló személyek. Ilyen kisebbségi feladatokat is végzett a túlfoglalkoztatottak egy része. Ugyanakkor ezek a rövid pórázon tartott intézmények egyfajta melegágyai is voltak a kisebbségi politikai káderek kinevelésének. Egy helyen voltak, szemrevételezni lehetett, hogy kiben mi lakozik, alkalomadtán egy-egy feladat révén állásfoglalásra, színvallásra is lehetett őket kényszeríteni. Mindezen tényezők hatása mellett a szigorúan ellenőrzött túlfoglalkoztatottak számára egyértelmű volt, hogy nem pótolhatatlanok. Kiváltságosak, viszonylag jól élnek, de ez csak addig tart, amíg lojálisak. A körből kikerülve nemcsak azért kerültek nehéz helyzetbe, mert politikailag is diszkvalifikálták őket, hanem azért is, mert ha csak az volt a bűnük, hogy történetesen összetűztek a kisebbségi eliten belüli hierarchiával, akkor is nehezen tudtak akár szakmai téren is érvényesülni.

¹⁴⁸ Lásd Végel László: A nemzetiségi elit kritikájáért. *Képes Ifjúság*, 1969. április 9.

Harmadsorban a kisebbségi intézményrendszer szigorúan *központosított* volt. Miközben a hivatalos politika főbenjáró bűnnek minősítette a vertikális nemzeti szerveződést, addig az öngazgatási köntössel leplezett szervezeti felépítés mögött egy merev rejtett vertikalizmus lakozott.¹⁴⁹ Ennek két csúcshintézménye, a magyar tanszék és a Forum kiadóház (ez utóbbit nevezték a bennfentesek annak idején „magyar komiténak”) monopolizálta a kulturális elit újratermelésének egész folyamatát.¹⁵⁰ A Forum-háznak ugyanakkor katonai funkciói is voltak, még hozzá kiemeltebbek, mint amennyire az „össznépi honvédelem és társadalmi önvédelem” doktrínája keretében az minden vállalatra elmondható volt: a háborús tervek szerint „az ország elleni agresszió” esetében ez az intézmény lett volna hivatott a propaganda terén a központi szerepet eljátszani a Vajdaságban. Ez a körülmény már békeidőben is egyrészt irigylésre méltó infrastruktúrát biztosított a vállalatnak, másrészt lehetővé tette a vezetőségnek a belső légkör „militarizálását”.¹⁵¹

Negyedsorban, mivel a kisebbségi elit tagjainak az átlagosnál is gyengébb volt saját legitimációs bázisuk (többek között ezt a kiszolgáltatottságot¹⁵² is fokozta az ún. vertikális szerveződés tilalma), még

■

¹⁴⁹ Lásd Vékás János: Közösségben gondolkodni. Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége. Vázlatok egy elemzéshez (4.). *Magyar Szó*, 1990. május 5. 13–14.; valamint Juhász Géza reagálását: A Kultúrszövetségtől a Magyar Alosztályig. A nyílt és rejtett vertikális nemzetiségi szervezetekről, különös tekintettel a könyvkiadásra (1.). *Magyar Szó*, 1990. július 28.

¹⁵⁰ Személyesen megtapasztaltam, milyen indulatosan követelte Bori Imre 1971-ben, hogy az akkor anyagilag viszonylag független újvidéki Ifjúsági Tribün „a magyar tanszék önképzőköre kell, hogy legyen” ahelyett, hogy Magyarországról hoz vendéglelőadókat. Ugyanez az indulat nyilvánult meg követőinek az *Üzenet* című szabadkai folyóirat elleni, szakmai kifogásokkal palástolt bojkottkísérletében is. De tanítványai még az ezredfordulón is igyekeztek minden eszközzel megakadályozni a Magyarországon diplomázottak magyartanári oklevelének szerbiai honosítását.

¹⁵¹ Kalapis Zoltán, a *Magyar Szó* egykori főszerkesztője írta: „Engem is megkörnyékeztek, de amikor nem álltam kötélnék, a főmegbízott berendelt irodájába reggel hétre, és egy iratköteggel hadonászott az orrom előtt, s fenyegetően közölte: ez a titkos szabályzat feljogosítja őt, hogy bírósági ítélet nélkül egy hónapra börtönbe zárasson. Most akkor itt is tartasz engem – kérdeztem tőle –, vagy hazamehetek a pokrócért...” (Egy főszerkesztő emlékei (9.). *Magyar Szó. Kilátó*, 2004. október 9–10.)

¹⁵² Bővebben lásd Vékás János: Értelmiség és autonómia. *Pro Minoritate*, V. évf. 1996. tél, 4. sz. 28–43.

hangsúlyosabban igyekeztek tanúságot tenni lojalitásukról, nem egyszer éppen saját kisebbségük kárára. Ugyanakkor azonban bizonyos mértékű legitimitással vagy annak látszatával is rendelkezniük kellett saját kisebbségük körében, ha elvárták tőlük, hogy a „fent” hozott intézkedések végrehajtásához „lent” kedvezőbb feltételeket teremtsenek.

Erre bizonyos mértékben lehetőségük is volt. Valójában minden nemzedék, minden „garnitúra” nagy és többnyire őszinte küldetéstudattal vette át szerepkörét, mindegyik a világot akarta megváltani. Ilyen szellemben beszélt Herceg János 1945-ben, Bori Imre 1955-ben, és Tolnai Ottó 1965-ben.

És mindegyikük eljutott addig, hogy „megcsinálta magát”, miközben ő maga is ennek a megváltandó világnak a része volt. Ezek a részek azonban nem álltak össze. Vagy legalábbis nem akkor és nem úgy, ahogy azt a szereplők elképzelték. De valóban: miközben arra törekszünk, hogy megváltoztassuk a világot, e törekvés változtat meg minket mint a világ részét, és ezáltal változik meg a világ. Garreton ezt így fejezi ki: „Habár egy politikai rendszert nem lehet pusztán bármiféle strukturális, gazdasági és társadalmi tényezők összességére levezetni, hanem a társadalmi-politikai aktorok és szubjektumok kreációja, e tényezők éppen ezeknek az aktoroknak a mediálása és kreálása által hatnak.”¹⁵³

Lássuk most a kérdést: az a körülmény, hogy a vajdasági magyarság körében voltak a saját tevékenységi területükön jelentős eredményeket is elért értelmiségiek, azt jelenti-e, hogy ők a vajdasági magyarság saját értelmiségének a részét képezik? Volt-e a vajdasági magyarságnak saját értelmisége, és az része volt-e az osztársadalmi, illetve a vajdasági magyarak ügyeiben „illetékes” hatalmi elitnek?

A vajdasági magyar hatalmi elit világosan körvonalazható. Szűk csoport volt, ugyanolyan, vagy még szigorúbb monokratikus struktúrával, mint a többségi társadalom esetében.

Tagjai rendkívül nagy mértékben különböztek egyéni jellemzőikben. Összekötötte viszont őket az azonos társadalmi-történelmi keret, a magyar nyelven működő vajdasági intézményekkel való kapcsolat, és az őket az elit soraiba emelő külső tényező.

Elithelyzetbe való beemelésük után mindannyian az igazság letéteményeseinek érezték magukat, és jelentős egyéni szellemi teljesítményeket

¹⁵³ Manuel Antonio Garreton: *Amérique Latine. La démocratie entre deux époques*. In *Situations de la démocratie*. Eds. Marcel Gauchet, Pierre Munent, Pierre Rosenvallon. Paris, 1993, Gallimard, Le Seuil, 143.

is felmutattak. Miután azonban mindinkább szembesültek külsőleg meghatározott mozgásterük korlátozottságával (a többségi, immanens hatalommal rendelkező ellentétben ők képtelenek voltak magukat újratermelni), vagy elhagyták az elitet (önszántukból vagy mások akaratából), vagy kialakították a racionalizáló ideológiákat. Ez lehetetlené tette, hogy a vajdasági magyarság szempontjából a csoportkohézió erősítésének tényezői legyenek, mert a csoportkohéziót csak azok a szellemi teljesítmények erősítették, amelyek nem a külső tényezőknek való alávetettség szükségszerűségének tényét racionalizálták.

Kérdés azonban, hogy volt-e egyáltalán csoport, létezett-e a vajdasági magyarság mint sajátos belső szerkezettel rendelkező közösség? A szociológiai kutatások azt bizonyítják, hogy létezett, és hogy a nemzeti identitás mint csoportképező tényező – Szerbiában a hetvenes évektől a mai időkig – a magyarok esetében igen erős volt.¹⁵⁴ Hogy ez a belső erőforrások mozgósításában, a saját elit „kitermelésében” nem jutott kifejezésre, annak két alapvető oka volt. Egyrészt előidézte a kisebbségi közösség torz szerkezete, amelyben a társadalmi integráció négy alaptényezője (demográfiai, gazdasági, politikai, kulturális) közül csak a kulturálisban jelenhetett meg a sajátos kisebbségi érdek.¹⁵⁵ Másrészt a kulturális szférát ellenőrző elit maga is akadályozta ezt a folyamatot a maga jól felfogottnak gondolt érdekét racionalizáló, hol a szocializmusra, hol az öngazgatásra, hol a jugoszlávságra,¹⁵⁶ hol a vajdaságiságra, de ezek mellett általában mindig a „modernizációra” is hivatkozó ideológiával, diszkvalifikálva a kisebbségi közösségnek azokat az önmeghatározási kísérleteit is, amelyekkel a legkevésbé sem modern többségi nacionalizmusokkal szemben igyekezett védekezni.

■

¹⁵⁴ Lásd Slobodan Miladinović: Pitanje socijalnog identiteta nacionalnih manjina i evrointegracijski procesi u Srbiji. *Sociološki pregled*, 2006. 2. sz. 218–219.

¹⁵⁵ Erre figyelmeztetett Herceg János 1962. március 16-án az újvidéki Ifjúsági Tribünön szervezett intellektüel-vitasorozat keretében: „Nem tudom, beszélhetünk-e majd tíz-húsz év múlva ilyen formában magyar nemzetiségi kérdésről, magyar intelligenciáról, mint ahogy ma még talán a nevelésnek és öröklött helyzetnek kapcsán beszélünk kell... Azt hiszem, hogy bizonyos idő múlva eljutunk oda, hogy a magyar intelligencia vezető szerepe kizárólag lapokra, újságokra és a rádióra korlátozódik, ahol az emberek hivatászerűen végzik a dolgukat.” (A régi vajdasági értelmiségről. *Képes Ifjúság. Symposium*, 1962. március 22.)

¹⁵⁶ Az integrális jugoszlávság mint nemzeteszme felemelkedésének és bukásának rövid időszakáról lásd Vékás János: Mi a nemzet? *Regio*, 2002. 4. sz. 221–225. Jellemző, hogy a vajdasági magyar kulturális elit körében ez az eszme túlélte magát a jugoszláv államot is.

Mindezek után felmerül a kérdés: hogyan maradhatott fenn mind a mai napig ez a közösség, hogyan lehetséges, hogy – ha erre alkalma nyílik – politikai téren saját immanens elitje nélkül is igényt tart legalább közösségi létének manifesztálására? Mivel magyarázható, hogy az egyéni szellemi tevékenység terén jelentős teljesítmények tanúskodnak ennek a „képzelt közösségnek” a sajátos világáról?

Azon ideológiák tarthatatlanságát bizonyítja ez, amelyek a nemzeti identitás „fentről lefelé” való szerveződésének kizárólagosságát hirdetik. Egy közösség fennmaradására jelentős hatással van az intézményrendszer, az elit, a jogi-politikai keret, de azt elsősorban mégiscsak tagjainak azon szükséglete élteti, hogy a közösséghez tartozás tudatával megvédje személyes szellemi integritását, identitását, hogy a kultúra enyhítse azt a szorongást, amelyet – mint Róheim Géza a maga freudizmustól terhel, de mégis találó módján írja¹⁵⁷ – az emberiség érez úgy, mint a magára hagyott csecsemő a sötét szobában, hogy legyen valami, amibe kapaszkodhat az időnként homályos és mindig bizonytalan, kalandos úton múlt és jövő között.

A nemzetet tehát tagjai magukban, tudatukban hordják, mondhatnánk, osztatlan közös tulajdonukat képezi, ők termelik újra a maguk által meghatározott és folyamatosan újraértékelt mértékben és módon, miközben a „karbantartásban” fontos szerepet játszó külső tényezők feletti döntés joga alapvetően a nemzetállamok, pontosabban az azokat irányító hatalmi elit kezében van. Ez a forrása a helyzetet terhelő minden feszültségnek és ellentmondásnak, ez tette a kisebbségi kérdést annyira bonyolulttá a „kétszeres elnyomás”, az ideológiai egyneműsítés és a nemzetállami kizárólagosság szorongatottsága közepette. És ez teszi izgalmassá korunkat, amelyben talán még alkalmunk lesz megtapasztalni: mi történik a nemzettel és kisebbségi helyzetben levő tagjaival ott, ahol a rendszerváltás megszünteti a szocializmus ideológiai monopóliumát, és ahol az európai integráció korlátokat szab a nemzetállam tobzódásának?

Végül: lehetett volna-e másképp? Ha a társadalmi-történelmi körülményeket adottaknak vesszük, másmilyen kollektív teljesítményre valószínűleg akkor sem lett volna lehetőség, ha másként alakul a kisebbségi hatalmi elit személyi összetétele. Mint az interjúk példái mutatják, az egész kisebbségi intézményrendszer a társadalom egészénél is nagyobb mértékben a pragmatikus politikai megfontolások függvényében mű-

¹⁵⁷ Róheim Géza: *A kultúra eredete és szerepe*. Budapest, 2001, Animula Kiadó.

ködött. Bordás Győző írja: „A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején az ország széthullásával kezdődött a hanyatlás korszaka, s a csakhamar bekövetkezett gazdasági zárlat alapjaiban rázkódtatta meg az egykoron 1200 dolgozót is foglalkoztató Forum Lap-, Könyv- és Nyomdaiipari Vállalatot, amely a nevében viselteken túl, magába foglalta a lap- és könyvterjesztőt, a külkereskedelmi osztályt, a szórakoztató kiadványok szerkesztőségét is, s mi sem természetesebb, hogy alapjaiban ingatta meg a kiadó gazdasági erejét is. Ugyanakkor az állami és donátori források is apadni kezdtek, hogy 1992-re teljesen meg is szűnjenek. Máig őrizzük azt a szerbiai miniszteri levelet (Đoko Stojičić, egyébként költőként számon tartott akkori miniszter aláírásával), amelyben hivatalosan közli, kiadói tevékenységünk támogatására a továbbiakban nincs lehetőség.”¹⁵⁸ Ha nincs a magyar állam támogatása, bezárhatták volna a boltot. De még az is kérdés, hogy egy ilyen fordulat után nem indultak volna-e meg a vajdasági magyar szellemi életben egészségesebb folyamatok, mint a meghosszabbított agónia.

A személyes teljesítmény az, amiben jelentős különbségek tapasztalhatók. Ha tovább akarunk lépni, ezeket kell szemügyre venni, ezekben kell megtalálni azt, ami a megváltozott körülmények közötti építkezésben felhasználható. Ezért készült el ez a könyv is.

¹⁵⁸ Bordás Győző: Előszó. In Csáky S. Piroska: *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957–2006*. Újvidék, 2007, Forum Könyvkiadó, 8.

